

Світлана ДЗЮРМАН (Тернопіль)

ЛЮДИНА В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ ЮЛІАНА ОПІЛЬСЬКОГО

Характеристичною рисою історичної прози є, як відомо, підбір письменником персонажів, особливо вибір головного героя. В українському літературознавстві останніх років маємо детальні розробки типології героїв. Треба назвати насамперед дослідження Євгена Барана, який подав цінні узагальнення з названої проблеми на матеріалі історичної прози другої половини ХІХ — початку ХХ століття. Одразу зазначимо, що виділені цим дослідником три основні типи зображення у творах історичної тематики (з-посеред головних героїв — як історичних осіб, так і видуманих — більша увага приділяється саме видуманим; головний герой, здебільшого простого стану, взятий із фольклору; при змалюванні історії життя конкретної історичної особи і вигаданого героя обидві сюжетні лінії доводяться до логічного завершення [Див: 2, 11]) художньо модифікуються у прозі Опільського. У таких творах, як "Аллах", "Золотий лев", "Упири", "Тінь велитня" авторська увага концентрується навколо численних вигаданих персонажів, в епіцентр життя яких неодмінно входять визначні історичні постаті. Так, помисли і вчинки Сагайдачного в "Упирах" органічно переплітаються з особистою долею Юрка: гетьман не тільки допомагає йому у пошуках нареченої, але й спричиняється до розширення вузькоєгоїстичного світогляду цього персонажа, усвідомлення ним громадського обов'язку. Данило Галицький ("Золотий лев") своїм походом змушує "татарських людей" задуматися над невиправданістю національного відступництва, повертає головному героєві Ярославові відібрану Ратибором волость і титул боярина. Гнат Бибельський у романі "Тінь велитня" корегує свої вчинки згідно військової кампанії Наполеона, політики представника віденського двору Шварценберга. Треба назвати ще декілька повістей, своєрідних спадкоємців "Захара Беркута", у центрі яких вигаданий персонаж, а відомі історичні особи створюють переважно "фон" його вчинків, життєвої долі і найперше відображеної епохи. Це "Вовкулака", "Під орлами Роми", "Гарміоне", у яких історичні особи опосередковано причетні до долі персонажів, автор у них досить побіжно торкається певних сторін їх діяльності. У повісті "Під орлами Роми", скажімо, наказ римського імператора Марка Аврелія закласти копальню у Карпатах і укласти союз із аспінгами докорінно змінив долю трибуна Сульпіція, який,

пізнавши під час походу нікчемність римського світу, покинув межі імперії, а Марк Лігарій, завдяки цьому ж показові, отримав нагоду допомогти гетам укласти мирний договір із Римом і захистити їх таким чином від знищення астинами. Ім'я Марка Аврелія згадується у внутрішньому монологі Сульпіція, але читач досить зримо бачить цього недалекоглядного (постійно помиляється у людях, не може оцінити навіть власну дружину), хоча і не надто жорстокого (рідко карає смертю) імператора-правителя.

У повісті "Діти Одина" головними персонажами стали герої стародавньогогерманського епосу, насамперед Фреґдіза, Торвард, Фіннбоґе і Гельґе Снорразони, Лайфр Ерікзен. У цей ряд увіходить боярин Володимир, якого охрищення Київської Русі змусило вирушити у виснажливу і небезпечну мандрівку з надією віднайти землі, вільні від Христової віри. Таким чином, образ князя Володимира присутній у творі незримо.

В "Іду на вас", "Ідоли падуть", "Поцілунок Іштари" увага письменника розподілена між вигаданим персонажем і визначною історичною постаттю. Сюди доречно віднести і роман "Сумерк", оскільки у ньому досить послідовно простежується політична і військова діяльність польського короля Ягайла, великого литовського князя Свидригайла, трохи менше — Жигимонта. У названих творах літературний персонаж становить не лише певний психологічний тип, а й певну фабулу, оскільки має власну справжню історію. Асоціативний зв'язок "ім'я" — "фабула—історія" власне й робить традиційний образ кодом цієї фабули. Опільський часто порушує синкретичність героя та його історії, створюючи не зафіксовані документально сюжетні повороти, на основі яких розгортається несподівана розповідь. Знана в історії особистість у таких випадках безпосередньо залучена до вигаданих подій. Найпомітнішим відходом відомої постаті від історичного фактажу позначені тексти повістей "Вовкулака", "Гарміоне", "Під орлами Роми". У них історична особа згадується здебільшого для характеристики історичної ситуації. Серед визначних історичних постатей у текстах Опільського чітко виділяються два типи правителів. Високі людські чесноти уособлюють відомі особистості з української історії — князі Володимир ("Ідоли падуть") і Данило Галицький ("Золотий лев"), гетьман Сагайдачний ("Упирі"). Не витримують загальнолюдських норм моральності князь Святослав ("Іду на вас"), великі литовські князі Свидригайло і Жигимонт, польський король Ягайло ("Сумерк"), французький імператор Наполеон ("Тінь велиття"), візантійські імператори Костянтин та Василь Порфірородні ("Іду на вас"), асирійський цар Снахірба.

Важливо підкреслити, що названі історичні персонажі, окрім Данила Галицького і Сагайдачного, вперше з'явилися в українській історичній прозі саме на сторінках художньо-історичних текстів Опільського. У цьому також його незаперечне новаторство.

Як підтверджує зіставлення текстів Опільського з історіографічними джерелами, потрактування видатних особистостей письменником опиралося на ґрунтовне вивчення і художнє переосмислення цих джерел, тому більшість історичних постатей відтворені майже достовірно (Сагайдачний, Свидригайло, Жигимонт, Сінахірба). Важливо зазначити, що ідейно-естетична концепція творів Опільського спонукала його до ідеалізації відомих історичних осіб, як це сталося із зображенням постатей Володимира чи Данила Галицького (одруження Володимира, наприклад, "пом'якшується" взаємною закоханістю, а галицький князь зображується "людиною майбутнього", яка цілком правильно усвідомлює значення "народу" у державотворенні). Очевидно, що історіософське спрямування "Сумерку" зумовило односторонню характеристику діяльності польського короля Ягайла, котрий узаконює експансію польської шляхти в Україні і уособлює нищівну, деморалізуючу для українців силу. Зображуючи навіть грубого свавільного правителя, письменник не приховував свого захоплення його владністю чи талантом полководця. Так, у внутрішньому монологі Гната Бибельського (а він є носієм авторського кута зору) письменник осуджує Наполеона "за стони ранених та вмираючих, плач вдів та сиріт" і водночас йому імпонує людина, "...яка зуміла двигнути та кинути в бій... велетенські маси людей, пірвати за собою володарів мало не усієї Європи, відібрати всім умам змісл холодної критики та самосуду супроти самих себе" [5, 164–165]. Серед вигаданих та маловідомих історичних постатей легко виділяємо типи благородного героя, фатальної, підступної чи вірної жінки, "помічника з народу", "виверткого злодія", зрадника тощо. Вони єднають історичну прозу Опільського із жанром класичного роману. На відміну від визначних особистостей української історії, такий вигаданий або маловідомий "благородний" герой зображується письменником "приземлено", без зайвої ідеалізації. Загалом Опільський не створює ідеального героя у традиційному розумінні, винятки тут становлять боярин Судислав ("Вовкулака") та Роман Олешня ("Ідоли падуть"). Деідеалізацію персонажів "провокують" найперше національна пасивність (згодом змінюється суспільною активністю) та сумніви у доцільності громадської діяльності. Необхідність вирішити особисті проблеми так само може вивести персонажа Опільського у "широкий світ"

з його ідеологічно-національними та соціальними протиріччями. Так, наприклад, Мстислав ("Іду на вас") вирушає до Києва, щоб виконати заповіт батька — відібрати украдене майно; Ярослав ("Золотий лев") через кохання до Олени змушений шукати шляхи звільнення громади від рук зажерливого боярина Ратибора і оправдати її на суді Данила Галицького. Опільський поступово "втягує" своїх персонажів у вир історії: здебільшого з наївного, недосвідченого юнака, прагнення якого ще донедавна не виходили за межі досягнення особистого щастя чи навіть задоволення егоїстичних амбіцій, формується цілісна особистість із непохитними переконаннями, потребами займатися загальнонаціональними справами. У даному випадку промовистою є постать Юрка Угерницького ("Упирі"). Сюжетна лінія цього персонажа виражає не тільки трансформацію інколи властивої українцям позиції "моя хата скраю", а й проблему двох стихій в українському національному характері: козацької і селянської. Існування названих стихій, за дослідницькими висновками М. Шлемкевича, зумовлене геополітичним становищем України, цієї плідної межової смуги поміж Заходом і Сходом. Постійна загроза з боку сусідніх держав викликала два роди реакції українців: "авантюрично-козацький життєвий стиль" і "стиль притаєного існування". Ці типи реакції не виключають їх взаємопереливання. Художня інтерпретація Опільським селянського і козацького начал в українському характері наближена до аналогічної в оповіданні О. Левицького "Пан Сенюта", де письменник "вловлює діалектику противенства-взаємодії різнополярних натур — і природну атмосферу козацької звияги-подвижництва, і осідлого землеробського буття" [2, 85]. Козаком-звियाгою в "Упирях" є Іван Пошель, "притаєним" — Юрко Угерницький. Іван приємно дивує читача розумінням політичної ситуації в Україні, вболіванням за "стражденний" народ, проникненням в державотворчі проблеми. "Була це вдача, яка тільки у боротьбі та подвигах, у походах та боях бачить смисл життя молодій людини" [7, 9]. Юрко ж переймається виключно влаштуванням особистого життя і лише після викрадення татарами нареченої Галі уперше задумується над рабським становищем українців під владою Речі Посполитої, усвідомлює важливість громадської діяльності, яка змогла б хоч трохи змінити становище обездоленого народу. Пізніше персонаж ще хитатиметься між першочерговістю виконання громадського обов'язку (участь у поході Сагайдачного на Крим) чи здобуття особистого щастя (повернення у Діброву до віднайденної ним Галі). Після напружених роздумів патріотичні почуття візьмуть верх. Треба підкреслити,

що Юрко Угерницький у сюжетній розв'язці щасливо поєднає обидва названі вище життєві стилі. Загалом гармонійне поєднання родинного щастя і громадської діяльності — це життєвий ідеал Опільського, і до цього ідеалу приходять головні персонажі творів письменника. Проте Іван Попель, наприклад, проживши деякий час у Діброві, остаточно переконався, що спокійне сільське життя йому не підходить. Він зізнається Юркові: “Я козак, козацького хліба погляжу собі у світі... Женитися мені ще не час та й не кожен родився на батька родини. Я чую у собі інший зов і йду за ним” [4, 62].

Одним із способів деідеалізації персонажів, навіть національно свідомих особистостей, є їх “тестування” на підпадання “власним похотям і пристрастям”. Так, у “Сумерку” письменник, намагаючись запобігти однозначності у потрактуванні персонажів, переводить вибір Андрія Юрші між двома жінками (Офкою і Мартусею) у площину особистого і громадського. Не побороти пристрастей, прочитуємо у тексті твору, значить зробити перший крок до зради.

Історична проза Опільського “густо населена” жіночими образами. Жінки — фатальні, підступні — випробовують головного персонажа здебільшого на вірність нації і народу (Офка у “Сумерку”) та моральну стійкість (Анеля у романі “Тінь велиття”, Агнешка в “Упирах”). Яскравим фаталізмом відзначаються героїні повістей — Єлена (“Вовкулака”), Геро (“Аллах”), Фрегіза (“Діти Одина”). “Вірна” жінка в Опільського майже незмінно однолюбка, максималістка, вона втілює емоційний заряд, який спонукає персонажа до активних дій. Це Калина (“Іду на вас”), Мирослава (“Ідоли падають”), Олена (“Золотий лев”), Галя (“Упири”) та героїні повістей з древньої історії Нізія, Сіра (“Під орлами Рومی”), Герзет (“Танечниця з Пібасту”), Гарміоне (“Гарміоне”). Кохання для них не забава чи “хвилева насолода”, а, як читаємо у тексті, “...любов, яка ломить окупи і стіни, сідає керманичем на чайку життя і гине хіба разом із ним, любов, яка буває тільки раз у житті, в душах чистих, святих, що блистять, мов жемчуг, серед життєвого бруду” [6, 17]. Ці жінки гартують “ніжну вдачу”, додають до неї “старечої розсудливості”, а навіть хитрості, що допомагає їм з гідністю витримати випробування, не зрадити коханих. Тип вірної жінки, насамперед у творах Опільського на теми з української історії, втілює визначальні риси українського жіночого менталітету — чутливість, розсудливість, доброту і водночас здатність до дії, волевиявлення.

У типологічному ряду героїв Опільського помітне місце

займає тип "вірного помічника", яким виступає переважно людина "з народу" — Рослав, Сміхун, Івор ("Іду на вас"), Грицько Кознар і Коструба ("Сумерк"), Коршун ("Упирі"), Гетка ("Тінь велитня"). Ідейно-художнє навантаження їх у творах різне, і "вірний помічник" — це не завжди головна функція такого героя. Наділені життєвим досвідом, чесністю, людяністю, вони є носіями народного кута зору на зображувані події та епохальної свідомості. Так, у романі "Тінь велитня" "фельдфебель" Гетка разом з Гнатом Бибельським бере участь у французько-московській кампанії 1812 р. і висловлює народне (об'єктивне!) бачення марноти намагань поляків залучити селян до повстання, обіцяючи їм усякі привілеї. Він переконаний: "...чого не зробить народ сам собі, того ніякий чорт не дасть йому, а якщо захоче дати, то тільки для власної користі. На тобі Венцель шістку, а мені гульден" [5, 117]. Такий "вірний помічник" є у художньо-історичних текстах Опільського персонажем, що відіграє провідну роль у розвитку сюжетних подій і потверджує акцентовану в усіх творах письменника ідею народу як провідної сили у суспільстві.

Позбавлений схематизму і однозначності у прозі Опільського тип "виверткого злодія". Письменник наділяє його не тільки негативними рисами, але й проникливим розумом. Саме ця риса відрізняє героїв Опільського названого типологічного ряду від змалювання аналогічних у творах А. Чайковського, В. Будзиновського, де вони позначені деякою наївністю чи навіть тупою недолугістю. Оскільки романи Опільського відтворюють українсько-польські відносини, то образи шляхтичів — українського та польського — несуть на собі ідейні мотиви творів, ретроспектуючи насамперед національно-політичні конфлікти. Свого часу В. Антонович, досліджуючи епоху XVI–XVII ст. в Україні, виділяв в типології українських шляхтичів декілька категорій. Це насамперед тип магната, що "стоїть дуже високо понад звичайною шляхтою". Далі ішов "дуже численний стан середньої шляхти", яка відзначалася "буйністю і сваволею". "Користаючись з того, що у Польській державі народна маса не здержує їх своїми протестами, — писав учений, — а суд безсилий супроти них, їх сваволі та буйності не було краю" [1, 62–64]. Названі категорії української знаті проєктуються і на польську шляхту, серед якої, як засвідчують праці М. Грушенського, Д. Дорошенка, М. Аркаса, вирізнялися аналогічні типи. Ще одним із них, за В. Антоновичем, була шляхта, що мала метою "сполучити шляхетство зі своєю національністю", і, не зрікаючись православ'я, добросовісно служити чужому правителю, через що наражалась на недовір'я як у поляків, так і в

українців. В. Антонович виокремлював також шляхтичів, які залишилися "при вірі" свого народу і зреклися привілеїв свого стану. Названі типи шляхти "воскресають" на сторінках роману "Упирі".

Серед персонажів історичної прози Опільського гостра авторська увага спрямована на розкриття моральної сутності відступника. Він "діє" майже схематично: зраджує присягу (Фарлаф – "Іду на вас"; Свен, Козняк, Ярослав, Моцанин – "Ідоли падуть"; Ратибор – "Золотий лев"), або народ і віру (Кердеевич, Скобенко – "Сумерк"; Любарна – "Поцілунок Іштари"). Будь-яке відступництво майже декларативно засуджується автором, ним "гидяться" його герої-симпатика, а для самих персонажів відступництво стає фатальним (загибель Фарлафа, Свена, Моцанина, Любарни; духовна деградація Скобенка, Кердеевича, Ратибора). Інколи персонаж-зрадник розкаюється (Козняк у повісті "Іду на вас" та Кердеевич у романі "Сумерк", які спокутують відступництво добрими справами). У романі "Упирі" привертає увагу художня інтерпретація фольклорного образу потурнака. Так, на демонізм Івашка уже на початку твору вказує портретна характеристика: "Чорна підголена чуприна відкривала низьке чоло та глибоко посаджені очі з проникливим та підступним поглядом. Досить довгий, по-яструбиному вигнутий ніс нависав на покриту чорним вусом верхню губу. Міцні вилиці та виступаюче вперед підборіддя надавали парубкові вигляду хижої птиці" [3, 160]. Зовнішня зловісність персонажа невдовзі підтверджується його вчинками: бере участь у злочинах Бялоскурського, виконує роль ката в епізоді допиту єврея Абрамка і водночас усією душею ненавидить поляків. В інших персонажів Івашко викликає враження "чогось грізного й лютого. Це не була підлість, тільки якась злоба для самої злоби, злоба чорта" [3, 175]. Опільський надалі ускладнює образ свого персонажа. Пильно вистежуючи діяльність Івашка у Туреччині, автор подивований проникливим розумом та далекоглядністю цього хитрого підступника. Так же ускладнені Опільським і причини відступництва. Якщо Лях Бутурлак у думі "Самійло Кішка" "потурчився, побусурманився Для панства великого, Для лакомства нещасного!..." то Івашкові лакомства недостатньо. Не позбувшись душевних сумгять, він все-таки не розкаюється у зраді, намагається усіляко придушити у собі спалахи добрих почувань, які жевріють у його душі. Неоднозначність образу Івашка виразняється ставленням до нього інших персонажів. Юрко Угерницький, наприклад, захоплюється "сильною, незламною волею" цього

чоловіка, що зумів надати нового напрямку політиці Туреччини, хоча його лякає відступництво, демонічна жорстокість, з якою той розпоряджається людськими життями. Авторська позиція у тексті не приховується: принцип "мета освячує будь-які засоби" не приймається.

Таким чином, сюжетний "рух" Івашка можна вважати типовим принципом у характеротворенні Опільського. Письменник, вводячи героїв у вир історії уже з перших сторінок творів, веде їх через ряд "проб", які формують характер, змінюють світогляд, зіштовхують на шлях зради тощо. Через різні еволюційні шаблі він заставляє переступити майже усіх персонажів – благородних, національно свідомих, зрадливих, фатальних, жорстоких.

Література:

1. Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. – Коломия: Вік, 1992. – 232с.
2. Баран Є. М. Українська історична проза другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. і Орест Левинський. – Львів: Логос, 1998. – 144с.
3. Опільський Юліан. В царстві "золотої свободи" / Уширі / Упоряд., підгот. тексту та вступна стаття П. Ящука. – Львів: Каменяр, 1965. – 462с.
4. Опільський Юліан. Івашко. – Тернопіль. – 1994. – №1. – С. 3–67.
5. Опільський Юліан. Тінь величчя. Оповідання з 1812 р. – Львів, 1927. – 280с.
6. Опільський Юліан. Чорним шляхом. – Тернопіль. – 1991. – №1. – С. 17–30.
7. Опільський Юліан. Чорним шляхом. – Тернопіль. – 1991. – №2. – С. 7–17.